

ФІЛОСОФІЯ І ТЕОЛОГІЯ

Геннадій Христокін (Київ)

ПОСТМОДЕРНИЙ НЕОПАТРИСТИЧНИЙ МІСТИЧНИЙ ЕМПІРИЗМ ЙОАНА МАНУЗАКІСА

Неопатристичне відродження, що його переживає сучасна православна теологія, супроводжується не лише ознайомленням багатьох православних теологів з основними здобутками загальноєвропейського християнського теологічного дискурсу, але й приводить до виникнення нових богословських концепцій та напрямів, які часто переомислюють підходи прийняті у православній традиції. Так, під впливом західної філософії, для пояснення вчення про богопізнання православні теологи використовують наступні гносеологічні методології – інтелектуальний інтуїтивізм (Г.Флоровський, Й. Бер), християнсько-неоплатонічний містичний інтуїтивізм (Іустин Попович, Афанасій Євтич), екзистенціалізм (Йоан Зізіулас, Х. Яннарас), герменевтика (Д. Станілоае) та містичний емпіризм (О. Нестерук, Манузакіс) [див. Христокін, 2007]. Останній об'єднує представників православної теології для яких пізнання Бога можливе лише засобами містичного досвіду. Особливе місце серед них посідає грецький теолог Йоан Манузакіс, який, використовуючи філософію постмодернізму, створив постмодерну феноменологічну концепцію містичного досвіду. Актуальність дослідження поглядів Манузакіса на богопізнання дасть можливість прослідкувати як особливості творчості православного богослова, так і загальні тенденції розвитку сучасної православної теології.

Мета статті полягає у дослідженні вчення про богопізнання у творчості грецького православного теолога Йоана Манузакіса. Необхідно проаналізувати сучасні підходи й форми осмислення традиційної проблематики в основних працях грецького богослова; зв'язки з сучасною філософією; місце його системи в сучасній православній теології.

В сучасній неопатристиці містичний емпіризм є досить поширеним підходом до проблеми богопізнання. Значна частина православних теологів визначає містичний досвід основним способом пізнання Бога. Методологію містичного емпіризму використовують православні богослови Й. Романідес,

© Г. Христокін, 2011

О. Нестерук, С. Хоружий, Тихон Софійчук та ін. Загалом представники містичного емпіризму схильні ототожнювати природну і догматичну теологію з містичною, підкреслюють винятково містико-персоналістичний характер теологічного знання. В такий спосіб богослов'я не лише, до певної міри, позбавляється раціоналізації в тлумаченні Бога, але й набуває рис суттєвої містизації. Поряд з певними перевагами (позбавлення теології крайностей схоластизації), такий підхід має і очевидні недоліки. Зокрема, засобами містицизму майже неможливо побудувати послідовну теологію і зокрема теорію теогносії. Більшість теоретиків містичного емпіризму (Й. Романідес, О. Нестерук, С. Хоружий) фактично не змогли оминати окреслені протиріччя. Подолати очевидну кризу містичного емпіризму вдалося лише на шляху використання здобутків сучасної європейської філософії, що відкрило новий погляд на взаємодію філософського та теологічного знання. Справжній прорив в цій царині було здійснено саме Манузакісом. Його праці постали спробою обґрунтувати містичну концепцію богознання мовою філософії постмодерну.

В сучасних наукових та теологічних дослідженнях існують загальні огляди православної теології¹. В той же час, творчість представників містичного емпіризму залишається малодослідженою. Зокрема, теологія молодого покоління православних богословів, до яких належить і Манузакіс, потребує ретельного прочитання і аналізу в контексті досягнень сучасної філософії. Запропонована стаття є спробою зробити перший крок в цьому напрямі, дослідити погляди Манузакіса на богопізнання.

2007 року Манузакіс оприлюднив книгу «Бог після метафізики. Теологічна естетика» [Manoussakis, 2007], положення якої в подальшому він розвивав у інших працях². На його думку, теорія сприйняття людиною Божого об'явлення має бути не «логікою», а «естетикою». Під естетикою Манузакіс розуміє вчення про чуттєве пізнання реальності, спираючись на першу Кантову «Критику». На думку теолога, за часи постмодерну втрачають актуальність характерні для модерну теорії сприйняття прекрасної чи величної реальності. Люди більше не вірять в гіпотези та теорії Бога. Лише безпосередній досвід переживання Бога може бути достовірним для сучасної людини. Звідси відомий католицький теолог Бальтазар зробив висновок про необхідність відмови від схоластичної теології і повернення до патристичного розуміння теології як вчення про славу Божу, яку споглядають люди з духовним (містичним) досвідом. Цю ідею праці Бальтазара «Слава Божа. Теологічна естетика» [Balthasar, 1989], Манузакіс робить вихідною для власної теології [Manoussakis, 2007]. Він вважає, що після краху метафізики, мислити Бога можу́т лише в межах естетики [ibid.: p. 5], яка має бути феноменологією і герменевтикою досвіду чуттєвого сприйняття Бога.

¹ Див., наприклад [Фелми, 1999; The cambridge companion, 2008; Ware, 1987; Williams, 1997].

² Див. [Manoussakis, 2007; 2009a-b; 2010a-c].

Характерні для естетики три способи чуттєвого пізнання: бачення, слухання і дотик, Манузакіс робить основними в пізнанні Бога [ibid.: p. 2, 5]. Відповідно, якщо феномен Бога неможливий для чуттєвого сприйняття в цих модусах, то його немає, якщо ж можливий – то Бог є [ibid.: p. 5]. Практична ж побудова естетики як феноменологічної та герменевтичної науки має підтвердити чи спростувати можливість теології в добу постмодерну.

У створенні *феноменології бачення Бога* Манузакіс спирається на досягнення сучасного французького філософа Жан-Люка Маріона (нар. 1946 р.). Як містичний емпірик, Манузакіс протиставляє інтуїтивне мислення дискурсивному. В своїй основі людське мислення є інтуїтивним, споглядальним, але якщо людина мислить дискурсивно, вона створює теорії. Якщо вона мислить про Бога, – переконаний Манузакіс, – то теж створює теорії про нього, які є «образами» божественного. Як і всі містичні емпірики, богослов шукає можливостей безпосереднього, наддискурсивного пізнання Бога. Для нього всі образи божественного – антропоморфні, бо є плодом або фантазії, або розсудкового мислення, але не інтуїції. Навіть найабстрактніші з образів – це результат ментальної конструкції і саме тому вони, з точки зору теологічної естетики і феноменології, є «ідолами». А найбільшим ідолом в історії західноєвропейської філософії є «ідея Бога». До цього моменту підхід Манузакіса нагадує аналогічне бачення Яннараса, який теж звинувачував європейську метафізику в створенні Бога-ідола [див. Яннарас, 2005: с. 55–59]. Але, на відміну від Яннараса, Манузакіс будує феноменологію містичного сприйняття Бога. На його думку, звільнення від «ідолів» не може відбутися через просте припинення мислення про Бога: якщо немає інтенції на предмет, то він не з'явиться для свідомості. Але якщо у Х. Яннараса після відмови від понять-ідолів необхідною умовою богопізнання є робота уяви [Яннарас, 2005: с. 51], то у Манузакіса для пізнання Бога необхідна така інтенція свідомості, при якій людина утримувалася б не лише від теоретичної думки, що створює уявлення і поняття про Бога, а й редукувала роботу уяви, образи якої також є лише «ідолами». Манузакіс усвідомлює усю складність такого завдання для людської свідомості. Наприклад, Е. Левінас сприймає ідею нескінченності як таку, що не може бути створена свідомістю, а, значить, є знаком Іншого, Бога [Левінас, 2005]. На думку ж Манузакіса, справжнім феноменом Бога для людської свідомості може бути лише те, що дійсно не може бути сфантазованим уявою чи мисленням. Всі ж «ідеї», в тому числі й ідея нескінченності, – це лише продукт мислення. Феномен Бога, щоб не бути створеним уявою чи мисленням, повинен бути саме чуттєвим. Людина не може зробити Бога пізнаним. Манузакіс погоджується з тезою «Картезіанських медитацій» Е. Гуссерля, що для пізнаваності іншої людини необхідною умовою є наявність у неї тілесності [Гуссерль, 2010]. Тим більше, вважає богослов, необхідна тілесність для пізнання абсолютно Іншого, Бога [Manoussakis, 2007: p. 19]. Тому, лише в разі свого втілення Бог може стати доступним для чуттєвого сприйняття. Такий досить незвичний

для православних теологів підхід Манузакіс обґрунтовує посиланням на тексти Григорія Ниського. Той стверджує, що Бог завжди відкритий пізнанню відповідно до міри людської здатності його пізнати [ibid., p. 19]. Відкритість Бога для пізнання забезпечується не чудесними теофаніями, описаними в Старому Завіті, а тією унікальною теофанією, якою є Ісус Христос. Манузакіс, продовжуючи думку грецького отця, йде далі. Сучасний богослов стверджує, що Христос є такою з'явою Бога, яка не сконструйована людською уявою чи мисленням. Він є не «ідолом», а «іконою». Тут Манузакіс звертається до філософії Ж.-Л. Маріона, який у праці «Ідол і дистанція» (1977) визначає «ікону» як символічне виявлення Іншого, що радикально відрізняється від «ідола» – витвору свідомості [Marion, 2001]. Відрізняючи ікону від ідола, богослов намагається відрізнити феноменологічне пізнання Христа від звичайного. Віруюча людина постає у Манузакіса своєрідним феноменологом, який з очевидністю визнає, що євангельські образи Христа як Бога-Любові не могли бути нею вигадані. Хоча людина, зазначає Манузакіс, намагається споглядати в образі Христа щось близьке собі, але сам по собі цей образ не улягає владі людської свідомості. Христос являє більше, ніж того потребує сама людина. Такий образ Христа створюється не проповіддю історичної церкви, а Євангелією, і тому споглядання втіленого Христа і створення його «образу-ікони» залежить від слухання Євангелії. Богослов переконаний, що образ, який виник в результаті феноменологічного споглядання Христа в Євангелії, насправді буде чуттєвим образом самого Христа.

У своїй *герменевтиці слухання Бога* Манузакіс спирається на філософію Жака Деррида (1930–2004). Зокрема богослов переймає вчення французького філософа про необхідність феноменологічного «мовчання», щоб почути мовлене [Деррида, 1999: с. 94–115]. Для Манузакіса, Євангелія – це розповідь, а не збірник догматичних тез про Бога чи норм релігійної моралі. І щоб почути оповідь Євангелії, необхідно передусім відмовитися від накидання текстові тих сенсів, що створені нашою власною свідомістю, – треба слухати в мовчанні. Відчувається характерна для постструктуралізму боротьба з логоцентричністю тексту, адже Манузакіс пропонує відмовитися від здійснення свідомістю різноманітних розрізень в євангельській історії. Якщо традиційна теологія відрізняє в тексті сенс і букву, важливе і другорядне, божественне й людське, то, згідно з Манузакісом, в релігійному тексті, як і в поезії, такі розрізнення не правомірні. Те, що здається людині другорядним сьогодні, завтра може усвідомлюватися як найважливіше. Необхідність прийняття всієї розповіді Євангелії без розрізень людина розуміє тоді, коли на досвіді власного говоріння до Бога впевнюється у важливості всіх елементів своїх молитовних прохань чи гімнів хвали, звернених до Бога. Людина хоче бути почутою Богом цілковито як особистість і саме це навчає людину сприймати і Бога як цілісну Особистість, про яку сповіщає Євангелія. Відтак феноменологія бачення доповнюється у Манузакіса герменевтикою слухання Бога в Євангелії. Саме завдяки означеному підходові людина

має у своїй свідомості реальний, створений під впливом слухання Євангелії, а не вигаданий, образ особистості Христа.

Феноменологію дотику до Бога Манузакіс створює під впливом філософії М. Мерло-Понті (1908–1961). Французький філософ у своїй праці «Феноменологія сприйняття» (1945) доводить, що власне дотик створює впевненість в істинності всього чуттєвого пізнання. Лише дотик до предмету пізнання дозволяє бути абсолютно впевненим в реальності предмету пізнання. Дотиком людина впевнюється в істинності пізнаного спогляданням і слухом [Мерло-Понті, 1999]. Суть пізнання дотиком в тому, що Бог торкається людини, а людина – Бога. Посилаючись на Аристотеля, Манузакіс стверджує, що органом пізнання для відчуття дотику є все тіло людини. Разом з М. Мерло-Понті богослов переконаний, що в часи постмодерну необхідно відмовитися від уявлення про суб'єктивність як розумне «Я». Такий погляд, властивий ранньому Гуссерлю, був переглянутий засновником феноменології в пізній період творчості, коли німецький філософ акцентував на ролі тіла у пізнанні людини [Гуссерль, 2010]. Йдучи в цьому слідом за Гуссерлем, Манузакіс стверджує, що суб'єктивність – це самовідчуття, а кордонами суб'єктивності є межі людського тіла. Відповідно, пізнання іншої суб'єктивності – це пізнання її тіла. Тільки особистість пізнає, оскільки вона є, насамперед, певним тілом [Manoussakis, 2007: p. 137–139]. Звідси Манузакіс робить висновок, що пізнаним є те, до чого особисто доторкнулася людина. Інше є іншим настільки, наскільки воно є тілесністю, яка належить іншій особистості. Предметом пізнання є інші особистості у тій мірі, наскільки вони мають тілесність. Тому світ пізнається як такий, що належить комусь. Світ – це те, чим спільно володіє людська особистість разом з іншими. Знати когось – це означає мати єдиний тілесний простір, у межах якого відбувається взаємне пізнання. Звідси Манузакіс робить висновок, що пізнання є спів-знанням, свідомість є феноменом інтенційного спілкування, а особисте існування є спів-існуванням з іншими.

Далі, феноменологія тілесності у грецького теолога поглиблюється до містеріальної *феноменології дотику в любові*. Богослов зазначає, що прийняття всіх як інших можливе лише за умови тієї відкритості, яка є любов'ю [Manoussakis, 2007: p. 141]. Відмова від прийняття і пізнання іншого в його іншості означає відмову від відносин любові, а, значить, і від пізнання іншого. Дотик є відносинами любові, він може бути подарований кожній віруючій особистості в причасті [ibid.: p. 150]. Євхаристійний дотик Бога до людської особистості в її тілесних межах – це дотик містеріальний [ibid.]. В ньому немає просторової чи часової дистанції з Богом як іншим. Час життя особистості, відтак співпадає з часом священної історії, в якій діє Бог. Манузакіс акцентує, що дотик до Бога в євхаристії можливий лише за інтенції особистості на цей дотик. При ставленні до євхаристійних дарів як до звичайної матерії світу, чи лише як до тіла Ісуса, взаємний дотик особистості та Бога неможливий [ibid.: p. 151–152]. Дотик особистості й Бога, якщо

такий відбувається, стається в євхаристійних дарах завдяки дії Бога, але цей дотик стає не лише дотиком Бога, а й дотиком людини до Бога. Отже, в цих відносинах знімається суб'єкт-об'єктна дихотомія. За твердженням Манузакіса, звільняючись від полону власної темпоральності, людина, залишаючись собою, живе есхатологічним часом. Адже дотик особистості й Бога означає подолання всіх причинових закономірностей, що зв'язували особистість. Спілкування з Богом через дотик дає людині особливу духовну свободу, свободу бути новим творінням. Вже тут і зараз особистість, яка торкнулася Бога, живе життям майбутнього віку.

На нашу думку, теорія теогносії Манузакіса має два витoki: теологію Григорія Ниського і сучасну французьку філософію. Їх поєднання дає можливість Манузакісу змінити проєкцію сприйняття містичного не як надприродного, а як духовного досвіду, відкритого будь якій особистості. На думку богослова, межі, що раціональність відводить містичному в житті особистості, є надуманими, – все життя особистості є містичним. Щоб оминати панмістицизм, Манузакіс перетворює містичний сенсуалізм у феноменологію чуттєвого досвіду переживання з'яви християнського Бога. Це феноменологія такого досвіду, який повинен мати саме християнин, а не віруючий взагалі. Більш того, у висновках з теорії трьох стадій чуттєвого пізнання Бога, Манузакіс здійснює апологію саме православної теорії теогносії і звідси виводить критику західного християнства. Так, на думку Манузакіса, релігійна скульптура Заходу привертає увагу особистості як самодостатній предмет споглядання, а православна ікона нібито відсилає до Іншого. Західна релігійна музика зосереджує увагу на собі, натомість православний спів розповідає про дії та слова Іншого. Євхаристійні дари на Заході – предмет поклоніння самі по собі, тоді як православні вбачають в них тіло, яке дозволяє доторкнутися Бога. Очевидно, що такі міркування Манузакіса є відкритою апологією православ'я і прихованою критикою католицизму. Натомість протестантизм не удостоюється навіть прихованої критики. Тим самим, намагаючись виступити апологетом православ'я, Манузакіс виявляє свою конфесійну зацікавленість. На нашу думку, це є прикладом висновків, які не відповідають універсальним вихідним положенням, на яких Манузакіс будує свою теорію теогносії.

Таким чином, містичні відчуття Бога, за Манузакісом, є безпосередніми, інтуїтивними, особливо дотик. Таке вчення відрізняється від інтелектуального інтуїтивізму, адже Манузакіс наголошує на не-інтелектуальному характері інтуїцій. Але це і не якісь особливі містичні інтуїції, що характеризувалися б над-інтелектуальністю і над-чуттєвістю. На нашу думку, це власне *містичні чуттєві інтуїції*. Саме відмова від традиційного уявлення про містичну інтуїцію як над-чуттєву і над-інтелектуальну дозволяє Манузакісу не повернутися до неоплатонізму в теорії теогносії. Визнання чуттєвого характеру містичних інтуїцій, поряд з постулюванням єдності свідомості й тілесності в людській особисті, дозволяє Манузакісу розвинути власний

містичний сенсуалізм як постмодерне вчення. Наголос на чуттєвості, а не на досвіді дозволяє грецькому богослову переосмислити і багато в чому подолати концепцію містичного емпіризму через розвиток містичного сенсуалізму. Прикладом того є відмова Манузакіса від використання понять «містичний досвід» чи «досвід», що означало б повернення до одного з видів метафізичного мислення. І сам містичний сенсуалізм не був би можливим, якби методологія осмислення відчуттів виявилась не феноменологічною і герменевтичною, а метафізичною. Особливо варто підкреслити, що Манузакіс не лише повертається до отців і дає власну інтерпретацію містичної патристичної теології, але, фактично, від отців йде до біблійного світогляду, якому метафізичне мислення не властиве. Фактично, ставши на позицію отців, Манузакіс приймає нову програму – повернення «До Писання!». Дуже знаменно, що містичний емпіризм, як і деякі інші напрями неопатристики, усвідомлює необхідність радикального повернення до євангельського світогляду і стилю богопізнання.

Отже, за рахунок плідного використання феноменологічної філософії, Манузакісу вдалося перетворити містичний емпіризм на містичний сенсуалізм. По суті, теолог створив перший варіант православної феноменології містичного досвіду як містичних почуттів. Тим самим, спираючись на ідеї Ж.-Л. Маріона, Ж. Дериди та М. Мерло-Понті, православний богослов розвиває постметафізичну теологію і теогносію і утверджує можливість теології за доби постмодерну. Богопізнання, згідно з Манузакісом, можливе через містико-сенсуалістичне споглядання Христа, тому теорія богопізнання грецького теолога є постмодерним містеріальним містико-сенсуалістичним емпіризмом. Слід зазначити, водночас, що богослов не пояснює, як можливе створення власне теології на основі феноменології містичного сенсуалізму. Залишається не проясненим у Манузакіса і те, як можна висувати християнську догматику в межах містичного сенсуалізму. Справді, богослов, на відміну від всіх своїх попередників, послідовно відмежовує феноменологію містичного досвіду від побудов природної та догматичної теології, але залишає без пояснень зв'язок між ними. Він не розвиває окремо феноменологічної теології одкровення чи постметафізичної філософської теології. Це свідчить про незавершеність розробки перспективної ініціативи грецького богослова.

ЛІТЕРАТУРА

- Гуссерль Э.* Картезианские медитации / пер. с нем. В. И. Молчанова. – М. : Академический проект. – 2010. – 229 с.
- Деррида Ж.* Голос и феномен и другие работы по теории знака Гуссерля / пер. с фр. С. Г. Калининой и Н. В. Сулова. – СПб.: Алетейя. – 1999. – 208 с.
- Левинас Э.* Избранное: Тотальность и бесконечное / пер. с нем. Г. Вдовиной. – М., СПб.: Университетская книга. – 2000. – 416 с.
- Мерло-Понти М.* Феноменология восприятия / пер. с фр. и под ред. И. С. Вдовиной, С. Л. Фокина. – СПб. : Ювента, Наука. – 1999. – 606 с.

- Фелми К.Х.* Введение в современное православное богословие. – М.: ОРОиК МП. – 1999. – 302 с.
- Христокін Г.В.* Неопатристика як сучасна парадигма розвитку православної теології // Українське релігієзнавство. – 2007. – № 43. – С. 61–69.
- Яннарас Х.* Личность и Эрос // Избранное: Личность и Эрос / сост., посл., ред. А. Кырлежев; пер. с новогреч. Г. Вдовиной. – М.: Российская политическая энциклопедия. – 2005. – С. 87–400.
- Balthasar H. U. von* The Glory of Lord. A Theological Aesthetics; Volume VII: Theology: The New Covenant / trans. Brian McNeil, ed. John Riches. – Edinburgh, San Francisco: Ignatius Press. – 1989. – 571 p.
- Manoussakis J.P.* God after Metaphysics. A Theological Aesthetic.– Bloomington: Indiana University Press. – 2007. – 213 p.
- Manoussakis J.P.* God and the Between // Modern Theology.– 2010a. – V. 26. – P. 289–292.
- Manoussakis J.P.* The promise of the new and the Tyranny of the same // Phenomenology and eschatology. Not Yet in the Now. – Vermont: Ashgate. – 2009a. – 236 p.
- Manoussakis J.P.* The Sickness unto Death: A Hermeneutic Reading // Synaxe. – 2009b. – № 112. – P. 83–94.
- Manoussakis J.P.* Thebes Revisited: Theodicy and the Temporality of Ethics // Research in Phenomenology. – 2009c. – 39 (2). – P. 292–306.
- Manoussakis J.P.* Theophany and Indication: Reconciling Augustinian and Palamite Aesthetics // Modern Theology. – 2010b. – 26(1). – P. 79–92.
- Marion J.-L.* The idol and distance. – New York: Fordham University Press. – 2001. – 263 p.
- The cambridge companion to orthodox christian theology. – Cambridge University Press. – 2008. – 310 p.
- Ware K.B.* Eastern Christianity // The Encyclopedia of Religion. – V. 4. – N.Y.: MacMillan Publishing Company. – 1987. – P. 558–576.
- Williams R.* Eastern Orthodox Theology // The modern theologians. In introduction to Christian Theology in the twentieth century. University of Cambridge . – 1997. – P. 499–513.

Gennadii Khrystokin (Kyiv)

Post-Modernist Neo-Patristic Mystical Empiricism of John Manuzakis

The article analyses a doctrine of the knowledge of God by an orthodox theologian John Manuzakis. He develops the first variant of post-modernist orthodox phenomenology of mystical experience as mystical senses. Within his doctrine J. Manuzakis develops phenomenology of sensory vision of God basing on the ideas of Jean-Luc Marion. Christ of the Gospel acts as a revelation of God which is not created by a human fantasy or thinking but is an icon – a symbolic appearance of God. Relying on the doctrine of Jacques Derrida the orthodox theologian develops hermeneutics of listening to God. In order to hear the Gospel story that reveals God, one has to listen to the text in phenomenological silence and reject the meaning made by consciousness. Using a philosophy of M. Merlo-Ponti, John Manuzakis creates a phenomenology of touch to God in love. This becomes possible in the Eucharist which is a blessed unity of human and God, a kind of

eschatological time. J. Manuzakis not only creates his own interpretation of mystical theology of Patristics, but in fact moves from the fathers to Biblical worldview where metaphysical thinking is not intrinsic. Recognition of the sensory nature of mystical intuitions enables J. Manuzakis to develop neo-patristic mystical empiricism, having created mystical sensationalism as a post-modernist doctrine.

***Gennadii Khrystokin**, PhD in philosophy, Associate professor of the Philosophy & Political Science Department, The National University of State Tax Service of Ukraine*

***Геннадій Христокін**, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та політології Національного університету державної податкової служби України*
